

Slovenski pregovori v Bohoričevi slovnici *Arcticae Horulae* – prva znana zbirčica pregovorov v narodnem jeziku na svetu

Marija Stanonik

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3,
SI 1000 Ljubljana, marija.stanonik@zrc-sazu.si

Adam Bohorič je v sicer latinsko pisani prvi slovnici o slovenskem jeziku *Arcticae Horulae* (1584) za skladišne zglede iz slovenščine uporabil pregovore iz antičnega in judovskega kulturnega kroga. Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju.

In seiner auf Latein verfassten ersten Grammatik der slowenischen Sprache *Arcticae Horulae* (1584) illustrierte Adam Bohorič slowenische syntaktische Beispiele mit Sprichwörtern aus dem antiken und jüdischen Kulturkreis. Neben Lexik und komplexeren Aussagen zu Alltagsleben und Arbeit gilt der parömiologische Teil seiner Grammatik als einzigartiges Dokument der laikalen Denkweise der Slowenen im 16. Jahrhundert.

Ključne besede: Adam Bohorič, *Arcticae Horulae*, slovenščina, protestantizem, paremiologija, pregovori

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, *Arcticae Horulae*, slowenische Sprache, Protestantismus, Parömiologie, Sprichwörter

Uvod

Stalne besedne zveze – primere, rekla, celo pregovori – so najmanjši folklorni žanri in hkrati največje enote, ki jih še prenesejo jezikovni slovarji. Tako so v enem od temeljnih etnoloških priročnikov uvrščeni celo v razdelek *Ljudski jezik* (Novak 1960: 243).

Hkrati s prevodom pregovorov iz svetopisemskega, tj. judovskega kulturnega kroga v Dalmatinovi *Bibliji*,¹ so v slovnici *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) izšli tudi pregovori iz antičnega, latinskega kulturnega kroga. Pri ugotovitvi, da gre

¹ Jurij Dalmatin (1584: 317–328) je svetopisemske *Pregovore* naslovil *Salamonove pripuvisti, judovski imenovane, misle*. V uvodnih vrsticah piše, da so namenjene predvsem mladini, da pa tudi odraslim utegnejo priti prav, saj starost sama na sebi še ni poroštvo za modrost. Razumen si pusti svetovati, bedaki pa jih odklanjajo (Dalmatin 1584: 317).

zanje, se opiram na predavanje Kajetana Gantarja (2021: 8–9). Dotlej sem se spraševala, ali so prevedeni iz latinščine, ali jih je Bohorič prevzel iz ljudstva in poknjžil. Zastavlja se vprašanje, ali so torej slovenskega izvira, kakor so slovenske besede, s katerimi so zapisani, ali so prevodi, recimo suženjski prevodi iz latinščine, ki je v njej prva slovenska slovnica sestavljena, ali celó vsaj nekateri, sad Bohoričevih lastnih spoznanj. Glede na to, da so najprej zapisani v omenjenem klasičnem jeziku in nato sledi ubeseditev v slovenščini, je večja mogočnost, da izhajajo iz latinščine; po drugi strani pa bi se dalo trditi, da je Bohorič hotel predstaviti v svojih *Arcticae horulae* ne le žive slovenske besede in zakonitosti, ki jih povezujejo v miselno zaporedje, ampak tudi povedi, ki izražajo misli svojih nosilcev. Tu tega vprašanja ne bo mogoče ustrezno rešiti; lotiti se ga more le kdo z odličnim poznanjem ne samo Bohoričevega pristopa k predstavljanju zakonitosti slovenskega jezika, ampak tudi latinščine in njene paremiologije (Stanonik 2009: 35)

Terminologizacija

Slovenskim protestantom so bile z vidika literarne vede ali slovstvene folkloristike najljubše tiste slovstvene vrste, ki so služile poduku, pridigi, razsvetljevanju sploh. Take so primere in prilike oz. »perglihe inu eksempli« (Rupel 1966: 88), kakor so sami poimenovali ti dve slovstveni vrsti. Primož Trubar navadno piše »pergliha« (Rupel 1966: 88, 105), Jurij Juričič »prigliha« (Rupel leto: 369). Adam Bohorič (1584: 58) jo v slovnici razlaga kot *Exemplum*, similitudo, imago, gleichnus, vorbild, *Spodoba*, Pild, idem. Slovenski izraz »spodoba« pri Bohoriču nakazuje, da gre za vrsto metaforizacije, bodisi na stavčni ravni, kamor sodi primera, ali v okviru žanrov, h katerim štejemo priliko. Za oboje še danes v bolj sproščenem razpravljanju rabimo izraz prispodoba. Od slovstvenih pojavov je v slovenski protestantiki teh največ; navadno so zelo kratki, skrčeni oz. v zbiti obliki. Prim.: »Gospodove zapovedi so *slajše kot med in veliko satovje*.« (Dalmatin 1584: Predgovor). »Le-te riči neso od Buga, temuč od zcludja inu od te grešne človeske nature, katere so tej ordningi božji zuper. Onu se godi, *koker de bi volkov vmej te ovce prišlu* inu ta pastir s tejmi psi brani, kuliku on premore, inu nekatere ovce ohrani.« (Trubar 1564: 62). Krvoločni volk metaforizira različne vrste človekovih poniglavosti. Še najmanj nevaren je kot očiten sovražnik. Toda kako se ravnati, kadar si nadene drugačen videz, kakor je v resnici! Janž Tulščak svari »pred falš preroki, kateri v ovčim gvantu k nam pridejo, iznotraj so pak rezdiravi vulkuvi.« (Rupel 1966: 376) Bohorič z volkovi označuje tudi nasprotja v človeku, to je abstraktne kategorije človekovih skušnjav: »Mesu, svejt, vrag, zli skušnavci,« [so] »hudi ter dereči vulcji.« (Pogačnik 1976: 62)

Dalmatin (1584: druga stran lista 132) v Predgovoru čez sv. Jakoba in Judeža list D. M. L. piše, »da je neki en dober mož bil, kateri je nekatere špruhe ali besede od Sv. Apostola jogrou se navučik« in v nadaljevanju pravi: »On [= Juda] tudi piše špruhe inu istorije ki nikjer v Sv. pismu ne stoje.« (Dalmatin 1584: prva stran lista 133). Glede na prvi citat je mogoče sklepati, da je za Dalmatina špruh predvsem izrek, tj. kar pomeni ta beseda v nemščini: *(iz)rek, pregovor; razsodba*. Bohorič (1584: 58) pa v priložnostnem seznamu ženskih roditeljk navaja omenjenemu nemškemu izrazu ustrezno različico slovenskega izvira: *Pripuvist, sti, Adagium, proverbium, Sprichwort*. In če se zaradi preverjanja semantičnega polja leksema *pripuvist* vrnemo k Dalmatinu, najdemo potrdilo, da so pregovorom ob zibelki slovenske knjige govorili *pripuvisti*: »In kakor se v *pripuvisti* pravi: *Kadar se štrik nar terdneši [= najbolj] napne, taku [= tedaj] se utrga*. Ne le iz njegove razlage v predgovoru Biblije, ampak še toliko bolj iz konkretnih navedb v knjigi Jezus Sirah (1575) vidimo, da gre za nekakšna navodila, kako se ravnati v okviru družbenega stanu, ki mu človek pripada, in razmerju do Boga, ki ga priznava: »Le-te bukvice [...] so za volo tih lejpkih navukov, kateri so tukaj v kratke inu tudi tim preprostim zastopne pripuvisti inu besejde zapopadeni, vsejm, kateri je bero ali poslušajo, visoko nucne ter potrebne,« pravi Dalmatin (Rupel: 453, 325) in jih priporoča z razlago, ki je za nas nadvse pomenljiva: »Inu so taku le-te bukvice kakor ena lejpa, lubezniva inu prijazniva izlaga tih deset zapuvidi božjih inu te hišne table. Zakaj le-tukaj nejso le zapuvidi inu prepuidi kakor v tih istih, temuč so tudi poleg lipe priglihe, eksempli inu oblube božjiga žegna pruti tim bogaboječim inu božjih štrajfing pruti vsim nevernim« (Rupel 1966: 325–326).

Najbolj pregledno opredelitev omenjenega termina nam je zapustil Trubar, ko je v Predgovoru čez Salomonove pripuvisti 1580 zapisal: »Te pripuvisti pak nejso ništer družiga koker eni lejpi, modri, kratki ter potrebni navuki, koku se ima vsaki človik v svojim stanu se vsem svojim djajnem pruti Bogu inu svojim raven človeku prov, modru ter poštnu držati.« Končuje ga z značilnim priporočilom: »Zatu imamo mi tudi vsi [...] se te prave modrusti, katera v držajnu božjih zapuvidi stoji, vučiti, inu po tejh kratkih lejpkih pripuvistah naš leben pelati inu vse naše djane rovnati.« (Rupel 1966: 271)

Od slavne trojice slovenskih protestantov vsak po svoje osvetljuje vprašanje *pripuvisti*. Trubar in Dalmatin se strinjata, da gre za kratke in lepe nauke. Prvi ne pozabi tudi na njihovo modrost in drugi opozarja na njih duhovno dostopnost preprostim. Oboje pa navadno pripisujemo pregovorom. Tako je razumljivo, da je Bohorič pripuvist razložil z latinskim proverbium. A to še ni vse. Dalmatin poudarja, da pripuvisti ne obsegajo naukov le v obliki zapovedi in prepovedi, »temuč so tudi poleg lipe priglihe, eksempli«, kar pomeni, da je ločil navodila na diskurzivni ravni, kjer so tako rekoč gola od tistih, ki so zavita v metaforiko.

Ne glede na svoje oblačilo pa so vse uporabljene slovstvene vrste v slovenski protestantiki aktualizirane z namenom za podučevanje v svetih in svetnih rečeh. Njenim avtorjem je šlo predvsem za razsvetljevanje, ne da bi zanemarili umetelnost besednega oblikovanja.

Pokazala sem, da *pripuvist* nikakor ni pripoved, kar bi morda mislil kdo glede na predpono + korensko sorodnost in zvočno podobnost, ampak to, kar danes označujemo kot pregovor ali (iz-)rek.

Pregovori v obdobju protestantizma

Kako v čislih so bili na splošno v tistem času, priča Megiserjeva *Paremiologija*, ki jo je prvič objavil leta 1592 in drugič leta 1605 v pomnoženi izdaji s pregovori in reki v grškem, latinskem, italijanskem, francoskem, nemškem, hebrejskem, turškem, arabskem in drugih jezikih. Vanjo je uvrstil okrog dvajset pregovorov v »sclavonisch« jeziku.²

Primož Trubar se pri navajanju pregovorov in drugih folklornih obrazcev sklicuje na »stare krščenike«, ki »so prav djali«, Jurij Dalmatin pa na njih splošno poznavanje med ljudmi: »kakor se pravi«. Če ta njuna poteza pri navajanju upravičuje stališče, da sodijo v obravnavo slovstvene folkloristike, je manj možnosti za tako prepričanje o pregovorih, izrekih in reklih, ki jih je v slovnici *Arcticae Horulae* v poglavju De Sintaxi latinocarniolana³ ohranil Adam Bohorič, saj so navedeni v izrecno gramatičnih funkcijah.

Zbirčica pregovorov v Bohoričevi slovnici 1584

Klasična filologija v njih najbrž lahko prepozna izreke posameznih antičnih avtorjev in se za njeno tovrstno sodelovanje vsekakor priporočam. Njih tokratno število na enem mestu je nekaj večje kakor v prvi objavi (Stanonik 2009: 35–36). Na prvem mestu je originalni zapis v bohoričici, nato pa poskus posodobljene razlage pregovora:

Zhrepinja ohrani duh dolgu, s' katerim je enkrat poshmahana (Bohorič 1584: 2).

Posoda dolgo ohrani vonj, s katerim je prepojena. [Prim. Kar se Janezek nauči, to Janez zna.]

² P. pl. Radics, ki jih je zbrane objavil v *Kresu* (1882: 332–334), jih je brez pridržkov imel za slovenske, toda Fran Levstik mu je v *Ljubljanskem zvonu* (1882: 562–564) na podlagi primerjalne analize oporekal, da so hrvaški. Še več, dodaja v opombi, Matija Valjavec ga dopolnjuje, da »hrvatski-čakavski«.

³ Bohorič poglavje o sintaksi začne šteti znova od začetka z 1 in naprej.

Kakou je zhlovik, takova je beffeda (Bohorič 1584: 2).
Kakršen človek, takšna beseda.

Malu modrusti : Obilu golufie (Bohorič 1584: 3).
Malo modrosti, razuma, [toda] veliko goljufije.

Slatu je nevrejdnifhi, kakòr zhednoft, vel [ali] od frebra (Bohorič 1584: 3).
Zlato [bogastvo] ni toliko vredno kakor čednost / krepost [značajnost].

Kulikur vuzhefhi. S' tem s'veksho mujo vuzhi (Bohorič 1584: 3).
Kolikor bolj je učen, tem bolj se je pripravljen učiti.

Tuliku vekfhi je greh, kuliku je vekfhi ta kir grefhi (Bohorič 1584: 3).
Greh je toliko večji, kolikor večji je ta, ki greši.

Je veliku majn dobrih beffedij / beffednikou kokèr dobrih Poetou najde (Bohorič 1584: 3–4).
Veliko manj je dobrih zagovornikov [odvetnikov] kakor dobrih poetov.

[...] dokler nefrezha premaga, satu se v'dajmo, oli bodimo pokorni (Bohorič 1584: 9).
V nesreči bodimo ponižni.

[...] sveftu, kunfhti se vuzhiti v'mezhi nezhednoft (hudo navado) (Bohorič 1584: 10).
Kdor temeljito, dobro študira/ izobražuje, odpravlja grobost, surovost, pridobiva oliko / postaja olikan.

Nej Bogatftvu, veliku jimeti : tamazh majhiniga prov vshivati (Bohorič 1584: 12).
Ni srečen, kdor ima veliko, temveč tisti, ki je z malim zadovoljen.

Marinji je hudu (Bohorič 1584: 12).
Čenče so nevarne / kočljive.

[...] zhaft inu tvoje jime, tår tvoja hvala vfelej oftanejo (Bohorič 1584: 14).
Čast / Slava in [dobro] ime, tvoja hvala ostanejo za vselej.

Lubih kregi je lubesni ponoulenje (Bohorič 1584: 17).
Pri tistih, ki se ljubijo, so prepiri vrsta ljubezni.

Hvali velike njive, Majhino orji (Bohorič 1584: 19).
Hvali nadrejene, sam pa bodi zadovoljen z majhnim.

S'rezho red obftoji tår pade savupajnje (Bohorič 1584: 19).
Red ohranja srečo in zaupanje.

[...] zhe vezh se pijo vode, tem vezh shejajo (Bohorič 1584: 20).
Bolj ko se pije, večja je žeja.

[...] *veliku vezh fpomifli na rezhi, tebi dobro ftojezhe* (Bohorič 1584: 22).
Raje misli na dobre reči.

s'pregledajnjem, oli s'sfonajnjem fe pèrjateli obdàrshé (Bohorič 1584: 27).
S spregledovanjem [napak, slabosti] ali obzirnostjo se obdržijo, ohranijo prijatelji.

Vupanje jimam, de nasha priasèn nepotrebuje, prizh (Bohorič 1584S: 32).
Upam, da naše prijateljstvo ne potrebuje prič.

Lajshéshi je rezhi, kakòr fturiti (Bohorič 1584: 32).
Lažje je reči kot storiti.

Ludje s'nifhter delajnjem fe vuzhe hudu delati / kadar fe nifhter ne dela / kadar nifhter ne ne delajo (Bohorič 1584: 34).
Lenivci se učijo delati / počenjajo neumnosti.

Resmifhlovajnje fe gmera s'nuzajnjem kakòr ficer vse rizhi, vel, kadar fe nuza (Bohorič 1584: 34).
Kot vse, se razmišljanje krepi z rabo, [= Vaja dela mojstra].

[...] *vezh zhafiti fe dobi skusi sagovarjanje, kokèr skusi satoshejnje* (Bohorič 1584: 34).
Več časti pridobi človek z zagovarjanjem [drugega], kakor z obtoževanjem.

[...] *fe lahku vidi, se tefhku veruje* (Bohorič 1584: 36).
Videti je lahko, verovati je težko.

Samohvalna modruft, fe nejma sa veliku fhtimati (Bohorič 1584: 38).
Lastna hvala cena mala.

Enimu dobrimu pastirju flifhi, oli dostoji, shivino, briti, nikar odrejtí (Bohorič 1584: 47).
Kdor je dober gospodar, lepo ravna z živino, večja njeno čredo, in je ne kolje / prodaja].

Enimu principu oli Firfhtu nadleshi oli veliku leshi na tejm, de gmajn praude pèr vrednufti tår cilé ohrani (Bohorič 1584: 47).
Dobremu vladarju / knezu je veliko do tega / se trudi, da

Gmajn mejftu nuza, de fe dobre kunfhti ohráne (Bohorič 1584: 47).
..... rabi, da se dobro znanje ohrani.

Vfelej je fhkodilu odlafhati, pérpraulenim (Bohorič 1584: 49).
Kar danes lahko storiš, ne odlašaj na jutri.

Aku Neius bo mogèl, tu, kar fe mu hozhe, taku fe mu tudi bo hotelu, tu kar fe mu nespodobi (Bohorič 1584: 50).
Če bo Enej storil, kar hoče, bo hotel tudi to, kar se mu ne spodobi / ni primerno.

Pregled o naključnih zapisih in zbiranju slovenskih pregovorov od slovenskega protestantizma naprej (Stanonik 2000 in 2004) je na Madžarskem zbudil izjemno pozornost, saj se je izkazalo, da so po zaslugi protestanta Adama Bohoriča v njegovih *Arcticae Horulae* (1584) objavljeni slovenski pregovori zgodnejši od prve objave madžarskih pregovorov (1598).

Druge besedne zveze

Razvrščene so po snovi, ki je zajeta vanje, da bi se na tej podlagi morda odkrilo, kaj iz laičnega oz. civilnega življenja je imel pri njih Bohorič v ospredju, čeprav *svetopisemske* ni popolnoma prezrl. Pojavi se le dvakrat, obakrat s temo stvarjenja: prvič s spominom na vrstico 8. psalma (prim. Ps 8,4): *Luno tàr svesde katére fi ti šturil* (Bohorič 1584: 14), drugič na Adama, ki se razveseli žene: *is'hajaj, eden is nafshih kofti* (Bohorič 1584: 11; prim. 1 Mz 2,23). Besedna zveza »Ti mi dafh k'Bogou misi fešti« (Bohorič 1584: 9), nima neposredne ustreznice v *Svetem pismu*, vsekakor pa ima v izhodišče v njem.

Narava

Najbrž je bilo takrat za marsikoga presenečenje, ko je prebral: »*Sonce je veliku krat vekfshi kokèr Semlja*« (Bohorič 1584: 4). Prav tako je bila atrakcija ugotovitev, da ima črnc bele zobe: »[*Aethiops*] *Mur je bél na sobeh*« (Bohorič 1584: 6), kar je posledica kontrasta z barvo kože. Iz stavka se vidi, da je pred »zamorcem«⁴ obstajal mor < mur«.

Sicer naravni pojavi pravzaprav niso kaj prida pomembni v Bohoričevih očeh: da se večeri in noči *Gre k'vezheri; gre k'nuzhi* [noč] (Bohorič 1584: 13), je nekaj vsakdanjega. Pri spremembah vremena: *gàrmi / fe blifka. Trefka. / Roffa pada* (Bohorič 1584: 13) pa vzbujajo pozornost primeri: *fneg gré / dèsh gré oli dèshi / tozha gré, oli bije*, ker dež, toča, sneg še zmeraj »gre« vsaj v mojem domačem narečju, medtem ko drugod (povsod?) pada in knjižno dežuje, sneži. Od živali so omenjeni le vrani v dveh oblikoslovnih različicah: »*Pregleda vranum / vranuvom*« (Bohorič 1584: 23).

Antika

Tu so zaznamovani le leksemi v slovenskih zgledih. Iz grške antike so najbolj povzdignjeni Ahil, Apolon in Platon: »[...] *zhem mu farzhnu pruti pojti, tàr si onlih bodi, a veliku flovlen Achilles*«; »*v'delphi je Apollo Bogoval*«; »*Plato narvuzhenefshi mej Gèrkmi vel Gèrki, vel, iz mej Gèrkih vel Gerkou*« (Bohorič 1584: 25; 42; 4).⁵ Od Rimljanov pa konzul Cicero, pesnik Vergil in politik Ka-

⁴ Znan npr. iz Lepe Vide: »Prelepa Vida pelnice prala [...] K nji se je pripeljal črni zamorc (Merhar 1961: 28).

⁵ »*Meni je jime Ponponius*« (Bohorič 1584: 12). Kaj bi s tem imenom, ne vem.

ton: »[...] *nifhtèr bulfhi rezh – kar malu bulfhi, kakor Cicero*« (Bohorič 1584: 4). »*Cicero je bil zhes vse beffednike beffednik*«; »*Ieft Virgilius berem*«; »*Cato, je rajfhi hotel biti brumen kakòr, le tako jimenován*« (Bohorič 1584: 4, 18, 32). Kar pet Bohoričevih gramatičnih zgledov se nanašajo na večno mesto: »*Quirinus s'bratom Remom, fta praudio rekla*«; »*fèm v'Mestu Rimu ... v'mesti rimi*«; »*fi rimlàn, gledaj de s'ladajnom folk regirafh*«; »*Nam veliku nadleshi vel na tim, leshi da fi ti v'Rimu, veliku nadleshi Nam &*«; »*Veliku, nadleshi, h'zhafti tàr k'hvali letiga mejfta, da se letaku deje*« (Bohorič 1584: 11, 15, 42, 48).

Ni pa jasno, kdo je »*Sidonia Dido*« in komu je »*veffela od dejla, (oli sa volo dejla) Sama Sidonifka Dido shivala (oli fpredla)*« (Bohorič 1584: 16).

Zgodovina

Zgodovinska snov se vsa nanaša na evropsko politiko in vojskovanje. Že iz Trubarjevih uvodov v razna konfesionalna poglavja je razvidno, da je bilo največ težav s Turki: »[...] *shal deje Turkom, kèr so od Dunaiškiga rupanja odgnani*« (Bohorič 1584: 10). Bohorič pa omenja tudi Benečane, Italijo, Francijo in Španijo: »*Vus Folk fo Benezhani jimenovani*«; »*Fronfpergar je vojsko pejljal v'Italio*«; »*fovrashnika is Italie shenem*«; »*Sholnerji fpet pridejo, leti, is Hispanie leuni is Francie*«; »*Cesar tàr Franfki Krajl, se fpravio, se fpravita*« (Bohorič 1584: 10, 15, 17, 41, 15).⁶

Človek

Na njegova oblačila se nanaša en sam primer: »*Ieft ti fuknjo oblezhem / te s'fuknjo oblezhem*« (Bohorič 1584: 27). Nekaj več pozornosti je posvečeno osnovnim živilom: »*Iem kruh*«; »*fèm shiv kruha*« (Bohorič 1584: 29; 30). »*fèm shiv mleka*« (Bohorič 1584: 29); »*Deshi mleku, kri, meffu*« (Bohorič 1584: 13). »*En dejl, jejdi na miso poftaulajo*« (Bohorič 1584: 13), da »*se napolnijo s'ftarim vinom, tàr s'tollftim bilpretom*«; »*Vinu nuzam*« (Bohorič 1584: 28). Da je le pijača: »*Pijem vinu, orjem & pijem*« (Bohorič 1584: 19). Kaj pa če ni ničesar od tega: »*Gre fpat pres vezherje*« (Bohorič 1584: 11), s tolažbo: »*bo pitan (debel), oli se pita fkusi fpajnje, vel s'fpanjem*« (Bohorič 1584: 27).

⁶ »*Mi, Bosi bomo bijeni*« (Bohorič 1584: 18). Naprej sem mislila, da so »Bosi« ubogi, toda glede na veliko začetnico bi morda bili Bosanci/Bošnjaki.

Značaj

Najprej gre za tri nadnaravne, božje kreposti: vero, upanje, ljubezen: »*Ieft ti vero dèrshim*« (Bohorič 1584: 25). »*vupanje jimam, de nafha priasèn nepotrebuje, prizh*« (Bohorič 1584: 32). »*Blagu⁷ frezhi savupati*« (Bohorič 1584: 23). Ljubezen ni izrecno omenjena, je pa vključena v veselje in pripravljenost za pomoč in sodelovanje: »*Ieft se tiga fliffam, oli, te rezhi, se fliffam*« (Bohorič 1584: 24). »*Sèm mejnil tebe od teifte rizhi opomeniti*«. »*Tebi pervolim*«. »*Shelim priti*«. »*Lahku se je s'vfemi, fkoterimi je okuli hodil, s'glihal*«; »*Se sanesti na drusiga pomuzh*« (Bohorič 1584: 18, 29, 22, 31).

Pozitivne človekove lastnosti so spominjanje, poštenost, čistost: »*spumnezh minuzhiga*«, »*nedolshan na poboju*«, »*posfhten vdjanju*«. »*zhift od hudobe*« (Bohorič 1584: 6).

Bohorič je bil dovolj realističen, da je priznaval javno tudi negativna čustva. Tu so predstavljena večinoma v obliki očitkov navzočemu sogovorniku: »*s'dobruto obdan, hudo hvalo dajefh*« (Bohorič 1584: 18); »*Satu kèr te je stare prijasni opoménil, fi ti fàrdit postal*« (Bohorič 1584: 22). »*toifto krivizo, kotere se ti bojišh, zhem jeft tèrpeti*« (Bohorič 1584: 25). »*Nadleshi da se jeft, febi tàr vom bojim*« (Bohorič 1584: 48). »*v velikih rezhéh, fva obá reshalea*« (Bohorič 1584: 18–19). Izjemoma se govori o sebi: »*Sèm vferzi shaloften*« (Bohorič 1584: 23) ali o osebi, ki je ni zraven: »*Letu se na njemu oli na njim tadla*« (Bohorič 1584: 24).

Vojskovanje

Morda je vojak, ki se oklepa svojega poklica: »*H'kuhajnju nikar h'bijejnu sem jeft sdaunaj najét / kuhati sem jeft najet*« (Bohorič 1584: 34).

Številnost teh Bohoričevih gramatičnih zgledov na to temo priča o nemirnem času, v katerem se je odvijal slovenski narodotvorni proces. Eden od slovničnih primerov sporoča, da se vojna hitro vname: »*vojfkovanje (oli kreg) je s'veliko hitrostjo dopèrneffenu*« (Bohorič 1584: 28). Iz naslednjega, ki je pravzaprav kritična pripomba, se zasluti, da je bilo poprej vojskovanje podvrženo dogovorjenim (nekakšnim viteškim) pravilom: »*letu se bujl (ali veliku vezh) jimenuje mordrija kokèr vojfkovanje*« (Bohorič 1584: 12). »*Vmétèlán vojfkovanja*« (Bohorič 1584: 5) je bil za vojaka velik poklon. Za zaželen izid je bil marsikdaj pomembnejši pogum vojakov kot njihovo število: »*Nih majhinu na zhisli, oli v'boju, oli h'boju, fèrzhna muzh*« (Bohorič 1584: 17). Eden od njihovih poveljnikov tako

⁷ Blago tu pomeni živino, govedo.

rekoč vzdihne: »*s'enim famim folkom, tuliku lejt se vojfkujem*« (Bohorič 1584: 39). Izvemo, kako so nekdanj imenovali vojake in njihove nadrejene: »*sholderji/sholdnerji inu Kapitan vojfkujō*« (Bohorič 1584: 15). Poleg nemške izposojenke je na drugem mestu s poudarkom zapisana lepa slovenska različica: »*Ti hozhefsh jimenován biti vojfzhák*« (Bohorič 1584: 32).

Da so že tedaj poznali orožje dobesedno: »*letukaj njegovu oroshje, letukaj fo njegova kula bilá*. [...] *Vèrsi is roke oroshje, moja kry/kri*« (Bohorič 1584: 14, 16–17).

Vojak v velikem trpljenju vse poskusi: »*sholdner, vshe fkusi veliko mujo*« (Bohorič 1584: 16), Bolan strganih udov, v ranah, z mečem vklenjen v verige, v ječi. »*Bolan na ozheh*«; »*na vudih ftèrgan, vel fterganih vudov*«; »*pèrpaula kar je k'osdraulenju rani potreba*« (Bohorič 1584: 8). »*bom s'mezhom vdarjen*«; »*Bo opásan s'nevrednim shelesom* [...] *fva vfelei v'sholdi tàr domà vkup bilá. V'sholdi oli, u'vojfki*« (Bohorič 1584: 7, 8, 16, 27, 30, 44).

Le tu je zaslutiti nekaj čustvenega odtenka z nasvetom za vajo v potrpljenju: »*O vi Tovariſhi ſhe poprej nam nej nefrezha nesnana*« (Bohorič 1584: 11). »*do-kler nefrezha premaga, satu ſe v'dajmo, oli bodimo pokornik*« (Bohorič 1584: 9).

Izvemo pa tudi, po koliko so bili tedaj vojaki plačani: »*vfelej enimu sholdnerju ſuffeb ſo dani defet slati*«; »*Ie vfelej enimu sholdnerju, oli vſakimu ſufeb sholdnerju, dal, defet slatih* [...] *vfelej enimu, [...] ali vſakimu ſtu taushent*« (Bohorič 1584: 44, 45)

Delo

Morda gre za nalogo vojaškega izvidnika: »*Ieſt ga poſhlem, k'gledajnju grada*« (Bohorič 1584: 29, 33). Druga zaposlitev je služnostna oz. uradniška: »*obhajam (oli dopèrnáfham) flushbo*«

Glede na naslovnika je razumljivo, da Bohorič ni računal na bralce s tedanjega podeželja, zato je kmečkega dela v njegovi *Slovnici* komaj za vzorec: »*orjem Semljo*« (Bohorič 1584: 19) se navezuje na poljedelstvo, na živinorejo pa: »*Bosh od breje shivine odgajnjak*«; »*Gonio od jaſfli, zhmérle, leno shivino*« (Bohorič 1584: 17, 28).

Domovina

Pravi odgovor na presenetljivo rodilniško zvezo »*lubesan denarja* [...], *lubesan domovine*« (Bohorič 1584: 2) se odkrije v stavku: »*Leta je fvojo domovino predal ſa denarje*« (Bohorič 1584: 36). Naslednji povedi sta nadvse aktualni za današnji

slovenski čas: »*da bi prijatelom frezho molil, fem spet domov prifhèl*«; »*da bom pèrjatelom dobru sdal, fèm spet domou prifhel*« (Bohorič 1584: 35).

In zdaj »*fem domá / Grem domov, na dom*« (Bohorič 1584: 43). »*Po ozhini shari, ali fhégi, delam*« (Bohorič 1584: 97).

Družba

Morda prav tukajšnji razdelek dokazuje, da Bohoričevi zgledi niso zgolj gramatični primeri, temveč tudi namigi iz življenja. Zakaj bi sicer prišla v slovnico tale besedna zveza: »...*trudèn od fškàrbi/pred fškàrbjo/savoljo fškàrbi*« (Bohorič 1584: 7) ali »*Sa vojłjo hudiga fofeda*« (Bohorič 1584: 161). In celó poved: »*Si zhloveku h'pomuzhi prifhel, kir je lih fšrik na gàrlu natikal*« (Bohorič 1584: 25).

Za tiste, ki so daleč od doma in domačih, je bilo zelo pomembno, da so imeli dobro družčino. Od tod pomenljive besedne zveze: »*svešt pèrjateluk*«; »*pèrstopim pèrjatelom*«; »Najbrž so si krajšali čas tudi z raznimi vragolijami: »*le kaj on od fšraha, ješt od fmeha doli nefim padèl*« (Bohorič 1584: 14).

Že tedaj je obstajala pošta: »*Tvoj lift sem prejel, kateri mi je pèrjetèn bil*« (Bohorič 1584: 1).

Družina

Iz konteksta ni mogoče razbrati, kdo in od koga ga je dobil. Od domačih? Od dekleta? Nič nenavadnega! Tedaj ji lahko iskreno odgovarja: »*Na letim meni veliku nadleshi da te vidim*« (Bohorič 1584: 48). V duhu jo občuduje: »*Dekliza zhedne fhalti / zhedniga obrasa / Dekliza od lepe fhalti. / Dekliza, zhedna na fhalti[!]*« (Bohorič 1584: 8) in se veseli, da jo je pravočasno privezal nase: »*Sem pèr redu k'nej prifhal, kateru je nar pèrvu &*« (Bohorič 1584: 2).

Po poroki ima vsaka družina svoje življenje. Mož se pritožuje čez ženo: »*fè fmilim zhes leto sheno*« (Bohorič 1584: 23). Po drugi strani pa je vse po njegovi volji: »*Hifha, shena, otroci⁸ fo najdeni zhes ozhino voljo*« (Bohorič 1584: 14). Ta se skoraj pohvali: »*Da bi teifte rezhi pred mano nafkrival, fèm finu navadèl*«.

⁸ Pesem: Ena druga otročia peisam, kadar se zjutra gori vstane ali zvečer spat gre, k naprej petju svojim otrokom skuzi A. B. zložena: *Minila je vže strašna nuč, / Iz temme je postala luč, / Veseli dan zdaj gori gre, / Sonce svojo luč rasprostre. // Gori vstani obudi se, / Serce naše predrami se, / Od spajnja vže oku pusti, / Odpret se imajo usti.*

Pesem spada med najboljše protestantske dobe. Pesem je objavljena v Celem katekizmu Truberjevem, ki ga je izdal l. 1584 v Vittenbergi Dalmatin (Štrekelj 2012: 187).

Sin je zadovoljen: »*jimam ozhéta domá*« (Bohorič 1584: 26 (2×)). Razmerje med bratoma je takšno ali drugačno: »*Ti inu brat fe lipu glihate*«; »*fem tvojmu bratu supêrftal*« (Bohorič 1584: 15; 25). Njun sovrstnik pa je prikrajšan: »*Nejma ni ozheta ni matere*« (Bohorič 1584: 7). Mučno je, kadar se v družini dogajajo razprtije: »*fvojga seta, hudiga djanja dolshi*« (Bohorič 1584: 20).

Pravo

Sestoji iz vrste pravil, ki jih je dobro (»*fe fpodobi, fe lufhta, pomaga*«) in koristno upoštevati: »*Letú fe mora inu je potreba fturiti*« (Bohorič 1584: 50; 8–9). Najbolje je, če se človek iz lastne odgovornosti ravna po davno danih zapovedih in drži državnih odlokov in družbeno sprejemljivih pravil: »*Meni flifshi, dostoji, oli fe fpodobi, nikar krivizo fturiti*« (Bohorič 1584: 49). Tega se mora še posebej zavedati vrhovna oblast, ki jo pooseblja kakor koli že imenovan predsednik: »*Enimu principu je tèrpeti postavo, katero je on naredil, oli postavik*«; »*En Furfht more tèrpeti postavo &*« (Bohorič 1584: 50).

Značilno je, da je edini navedeni ženski primer krivde naložen pesmi: »*pejfnam dajem dolg biti kriva*« (Bohorič 1584: 16). Človekova veličina se razkrije prav v priznanju: »*...fem fhkodo fturik*«; (Bohorič 1584: 20). Vendar se mora braniti krivičnih pretiranih obtožb: »*Toshifh zhes nemarfshino mladenizhov*«; »*Me dolshifhv'traglivofi, oli nemarfshine / za nemarfshine voljo; zhem te lih tigaiſtiga greha obtoshiti*«; »*Od vas fe je gardu fturilu*« (Bohorič 1584: 21 (2×)), 46). V takih primerih je dobro imeti priče: »*Nuza, vel pridnu je / je prid, da fi v'prizho*« (Bohorič 1584: 47). Najbrž zaradi pomanjkanja je bila kraja pogost predmet obtoževanja: »*fe tatvine dolshan (oli kriv) daje, fe dolshan daje, & kriv daje: tatvine*« (Bohorič 1584: 20). »*Dolshan, kriv, krivez, kriv tatvine / krii na tatvini*« (Bohorič 1584: 6).

Bogastvo

Znamenji starodavnega bogastva sta »*dvej kroni is shlahtniga kamejnja*« (Bohorič 1584: 7). O finančni razgledanosti po tujem priča trditev: »*Mina vajljá defet Franſkih Cron*« (Bohorič 1584: 38).

Kmetu, ki je bil »*b/blogat na shivini* in »*nar bogatifshi na njivah oli, od njiv*« to ni bilo zadosti, bil je še »*shelán dobizhka, shelán novine*⁹« (Bohorič 1584: 5 (3×)). Dober gospodar je stremel za dobičkom (»*Gre, oli pride meni h'dobizhku*

⁹ Novina je zemljišče, ki so ga nekdaj pridobivali s požigalništvom.

Vel je mu *dobizhek*» (Bohorič 1584: 26) na kmetiji in na sejmu: »*Nepredam drashifhifhi, kakòr drugi, lahkaj tudi bulfhi kup*« (Bohorič 1584: 37).

Denar je sveta vladar: »*zhaft denarjem sad ftavi*« (Bohorič 1584: 24). Kdor ga ima, ga častijo, drugi se z njim baha, tretji ga od drugih iztisne, obubožani nima s čim plačati ali je: »*dam denarje*«; »*Te pèrpravim ob denarje*«; »*Nepremorem plazhati*«; »*sa ta dolg opominjen*« (Bohorič 1584: 22, 28, 31, 35).

Izobrazba

Znanje je bogastvo, ki ga nihče ne more vzeti: »*Bog[at] na pameti oli na saftopu*« (Bohorič 1584: 5). Kdor poseduje pamet ali razum, se zaveda: »*Letukaj bo kunfhti potreba*« (Bohorič 1584: 8) in je svoje znanje pripravljen razdajati: »*Vuzhim tebe kunfhti!*« (Bohorič 1584: 26).

Komur dobro gre, je je »*dostojn oli dober k'vuku*« (Bohorič 1584: 6), se veseli priložnosti za šolanje: »*Mojga vuka v'shivam*« (Bohorič 1584: 29), konkretno slovnice: »*bom vuzhen Grammatiko*; »*se vuzhim Grammatike*« Bohorič 1584: 30–31). Žal ga obide napuh: »*Sèm vuzhenefhi od njega, oli koker, on*« (Bohorič 1584: 25), na kar ga bo treba opozoriti: »*dostojn k'leti rezhi*« (Bohorič 1584: 6), da bo »*spodobèn gofpudu*« (Bohorič 1584: 6).

Govor

Najprej je misel: »*Sèm na leto rezh s'miflil*« (Bohorič 1584: 21), nato ubeseditiv v številnih različicah (»*se mi hozhe, oli lufhta*«, »*se more, oli perpufti*«, »*je odpèrtu, oli je ozhitu*«, »*se vej, stoji, je kuplenu, se pergodi*«¹⁰), ki pripelje do kresanja stališč: »*Jeft dejm da je: ti pak, pravish, da nej*« (Bohorič 1584: 9–10) in končno do kristalizacije ugotovitev: »*Kotére rezhi bom od tebe saftopel, teifte bom, sa cilu refnizhne dèrshak*«; »*pèr vseh starih, se tu rěfnizhnu vej*« (Bohorič 1584: 50; 32–33). Zadnjo besedo imajo dejanja: »*Nafhe Roké fo videzhe, verujo kar vidijo*« (Bohorič 1584: 11).¹¹

¹⁰ Žal, sem za te primere izgubila vir.

¹¹ Tale poved bi najbrž sodila že k pregovorom.

Mere

Bralec postane pozoren na mere »...sidi fo, dvejstu stopijn viſoki«; »Zilu kardelu nej viſiſhi kokèr ena ſtopinja«; »je bil pet ſtopijn inu tri firtelno poſtave, ali velikoſti« (Bohorič 1584: 39; 40). Stopinja tu ne pomeni kakšne fizikalne enote, temveč korake¹² kot dolžinsko mero; kar lepo dokazuje naslednji primer: »Nefo veliku korazheu narasèn« (Bohorič 1584: 40). »[...] kateri od mejſta devetdeſſet myl leſhi« (Bohorič 1584: 41). Milja je stara velika dolžinska mera, še danes v veljavi v anglosaksonskem svetu ali vsaj na morju.

Dnevi so časovna mera.: »v'kratkih dnejh«; »...kadàr fim bil od Amana, en dan hodá, vel sa en dan« (Bohorič 1584: 39; 40), »vſelej, na tretji dan, vel na vſaki tretji dan, rad pride (Bohorič 1584: 46).

Sklep

Adam Bohorič je na notranji naslovni strani v štirih pisavah in štirih jezikih dal natisniti temeljno protestantsko zamisel: *Vſaki jeſik bode Boga ſpoſnal*, tj. da naj vsak slavi Boga v svojem jeziku. Da je poznal, priznal in cenil cirilmetodovsko tradicijo vsaj v pisavi, dokazuje objava njegovih navedenih besed najprej v starocerkvenoslovanščini, čeprav je presenetljivo, da najprej v cirilici in šele nato v glagolici. Sledijo slovenščina v bohoričici, latinščini in na koncu grško v grškem črkopisu.

Po skoraj 500 letih prihaja v zavest, da je bilo leto 1584 znamenito tudi za pregovore iz antičnega in judovskega kulturnega kroga v slovenščini. Sporočilo o njih je tako presenetilo madžarsko paremiologijo, da so moj članek (Stanonik 2000) o slovenskih pregovorih ponatisnili (Stanonik 2004).

Od koder koli že izvirajo navedeni pregovori in reki, je vsaj za nekatere od njih mogoče verjeti, da so obstajali že tudi med tedanjim ljudstvom kot posledica folklorizacije. Težko da bi kdo bral knjige, kjer so bili prvič zapisani: enega ali drugega so slišali ob srečanju z gosposko, največ pa verjetno s prižnice.

Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju. To je sad njihovih lastnih skušenj in spoznanj, ki so se preverjala dan na dan v stikih s sebi enakimi, z nadrejenimi in naravo.

¹² Iz otroštva se spominjam, da so dolžino njive, koliko korenja je še za opleti, merili z moškimi koraki.

Literatura

- Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- –, 1584 (1987): *Arcticae horulae succisivae, Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja. 1987.
- Jurij DALMATIN, 1584: *Biblia, tv ie vse svetv pismv, stariga inu Noviga Testamenta*. Gedrukt in der Churfürftlichen Sächfifchen Stadt Wittemberg / durch Hans Kraffts Erben.
- –, 1584 (1994): *Biblia*. Faksimile po izvodih NUK R 10052. Uredil in spremno besedo napisal Mihael Glavan. Mladinska knjiga: Ljubljana.
- Kajetan GANTAR, 2021: Adam Bohorič, prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov. *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Program simpozija in povzetki referatov, 27. oktober 2021. Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: SAZU.
- Fran LEVSTIK, 1882: Zbirka slovenskih pregovorov iz leta 1592, *Ljubljanski zvon* 2/9, 562–564 (1. 9. 1882).
- Hieronim MEGISER, 1592: *Paroemiologia Polyglottos*. Graz: Georg Widmanstetter.
- Luc MENAŠE, 1994: *Svetovni biografski leksikon*. Ljubljana: Mihelač.
- Boris MERHAR, 1961: *Slovenske ljudske pesmi*. (Kondor 45). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vilko NOVAK, 1960: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Jože POGAČNIK, 1976: Bohoričevi nazori o jeziku in slogu. *Teze in sinteze*. Maribor: Založba Obzorja.
- Peter pl. RADICS, 1882: Zbirka slovenskih pregovorov iz leta 1592, *Kres* 2/6, 332–334 (1. 6. 1882).
- Mirko RUPEL, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Marija STANONIK, 2000: Slovene Proverbs through the Time, *Acta ethnographia Hungarica* 45/3–4, 379–391.
- –, 2004: Slovene proverbs through the time. »*Igniculi sapientiae*«: János-Baranyai-Decsi-Festschrift. (Libri de libris. I). Ur. Gábor Barna (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár: Osiris Kiadó. 175–195.
- –, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Karel ŠTREKELJ, 2012: Zgodovina slovenskega slovstva I–III. Ur. Matija Ogrin. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, SAZU Karl-Franzens-Universität Graz, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Slawistik.
- Primož TRUBAR, 1564: *Cerkovna ordninga*. Tübingen.

Povzetek

SLOVENSKI PREGOVORI V BOHORIČEVI SLOVNICI *ARCTICAE HORULAE* – PRVA ZNANA ZBIRČICA PREGOVOROV V NARODNEM JEZIKU NA SVETU

Slovenskim protestantom so bile z vidika literarne vede ali slovstvene folkloristike najljubše tiste slovstvene vrste, ki so služile poduku, pridigi, razsvetljevanju sploh. Take so primere in prilike oz. »perglihe inu eksempli«. To so najmanjši folklorni žanri in hkrati največje enote, ki jih še prenesajo jezikovni slovarji. Hkrati s prevodom pregovorov iz svetopisemskega, tj. judovskega kulturnega kroga v Dalmatinovi *Bibliji* so v slovnici *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) izšli tudi pregovori iz antičnega, latinskega kulturnega kroga (Kajetan Gantar). Dalo bi se trditi, da je Bohorič hotel predstaviti v njih ne le žive slovenske besede in zakonitosti, ampak tudi povedi, ki izražajo misli svojih nosilcev.

Od koder koli že izvirajo navedeni pregovori in reki, je vsaj za nekatere od njih mogoče verjeti, da so obstajali že tudi med tedanjim ljudstvom kot posledica folklorizacije.

Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju.

Zusammenfassung

SLOWENISCHE SPRICHWÖRTER IN DER GRAMMATIK *ARCTICAE HORULAE* VON BOHORIČ – DIE WELTWEIT ERSTE BEKANNTE SPRICHWORTSAMMLUNG EINER SPRACHE

Aus der Sicht der Literaturwissenschaft oder literarischen Folkloristik zählten bei den slowenischen Protestanten zu den beliebtesten Literaturformen diejenigen, die der Belehrung, dem Predigen oder der Aufklärung im Allgemeinen gedient haben. Dazu gehörten Parabeln und Gleichnisse bzw. „perglihe inu eksempli“. Es handelt sich um die kleinsten Volksgenres und gleichzeitig um die größten Einheiten, welche die Sprachwörterbücher noch ertragen können. Gleichzeitig mit der Übersetzung der Sprichwörter aus dem biblischen, d. h. jüdischen Kulturkreis in der Bibel von Dalmatin sind in der Grammatik *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) auch die Sprichwörter aus dem antiken, lateinischen Kulturkreis vorhanden (Kajetan Gantar). Man könnte behaupten, dass Bohorič damit nicht nur aktuelle slowenische Wörter und sprachliche Gesetzmäßigkeiten vorstellen, sondern auch die sprichworteigenen gedanklichen Inhalte unterbreiten wollte.

Ungeachtet dessen, woher die Sprichwörter und Sprüche stammen, kann man wenigstens für einige annehmen, dass sie unter dem damaligen Volk bereits als Ergebnis der Folklorisierung existierten.